

**ДО ПИТАННЯ СПЕЦИФІКИ ОПИСУ
УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЧНОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ XVII ст.
У БАЗІ ДАНИХ «КОДЕКС»:
ПОЛЯ «ПРОТОГРАФ» ТА «СТАРОДРУК»**

Створення баз даних кириличних рукописних книг є актуальним для східнослов'янської книжної культури. В Україні цей напрям активно розробляється в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ) на базі рукописних книжних колекцій та зібрань. Електронний ресурс кириличної рукописної книги XVII ст. створюється на основі бази даних (далі — БД) «Кодекс», реалізованої в ІР НБУВ О. Івановою для кодексів XVI ст.¹, розширеної для кодексів XII–XV ст. та інтегрованої в автоматизовану бібліотечну систему «ІРБІС64» завідділом програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж НБУВ К. Лобузіною. У структуру БД «Кодекс» закладена уніфікована система кодикологічного опису рукописної книги, яка була розроблена Л. Дубровіною, О. Гальченко, О. Івановою². Над створенням електронного ресурсу кириличної рукописної книги XVII ст. в ІР НБУВ працюють О. Іванова, Т. Добрянська, О. Гальченко, Л. Гнатенко³.

Розробка й наповнення електронного ресурсу кириличної рукописної книги XVII ст. пов'язані з певними об'єктивними труднощами, зокрема з тим, що рукописні кодекси цього періоду переважно не мають сучасних наукових описів⁴. У науковому обігу використовуються дані каталогів кінця XIX — початку XX ст., які потребують критичного опрацювання й переописування. Отож рукописи не мають точної наукової атрибуції, а власне українська рукописна книга практично не виділена зі східнослов'янського спадку. На сьогодні нагальною для української археографії, кодикології й палеографії є проблема сучасної атрибуції й описування українських кириличних рукописних кодексів XVII ст. На нашу думку, нагальним стає завдання розширення структури опису рукопису та, відповідно, структури БД «Кодекс» з урахуванням специфіки кодексів XVII ст., пов'язаної зі стародрукованою книгою. У статті ми зосередимося на причинах та характеристиці цієї специфіки, і в зв'язку з цим, — на розробці нових структурних полів для БД «Кодекс» у системі автоматизації бібліотек «ІРБІС64».

У XVII ст. українська рукописна книга набула багатожанровості, значно розширилася її тематика, завдяки чому вона стала відігравала значну роль в суспільно-політичному та культурному житті української спільноти. Ще поширеною була практика створення рукописної релігійної книги, але на розвиток рукописної традиції все більше впливала друкована книга. Особливе місце в цьому процесі посідало Євангеліє, що було пов'язано, за визначенням

І. Поздеевої, з його багатofункціональністю⁵. При описуванні рукописних Євангелій слід враховувати, що в Україні Євангеліє вперше було надруковане в 1636 р., отож могло слугувати протографом для більш пізніх рукописних Євангелій. Поширеним стало й переписування зі стародруків Апостола, Псалтиря та інших книг. З огляду на появу абсолютно нових друкованих polemічних богословських і учительних книг, які не могли бути засвоєними читачами без знання і розуміння книг Святого Письма, друкування й переписування останніх мало важливе суспільне значення.

У цей період починає побутовувати світська рукописна книга. У силу історичних умов більшість світських творів не була видана, і переписування залишалося одним з головних способів їхнього розповсюдження. Зокрема, значного поширення в рукописах набули літописи та хроніки, які є першоджерелами і пам'ятками історії, що в ті часи не виходили друком. Проте існує й інша ситуація, коли книги побачили світ уперше саме в друкованому вигляді і тільки потім набули значного розповсюдження в рукописних списках (Грамматика Мелетія Смотрицького, перший підручник з української історії Інокентія Гізеля «Синописис» та ін.). Переписувалися у великій кількості також музичні кодекси, зокрема нотні збірники церковних співів — Ірмологіони⁶, оскільки, як наголошував Я. Запаско, хоч вони і посідали важливе місце в церковній практиці, але їхнє друкування було освоєне значно пізніше через важкість набору нотного стану⁷.

Досліджуючи українську світську книгу XVII-XVIII ст., О. Апанович наголошувала, що книги не просто переписувались, — відбувався свідомий творчий відбір текстів різноманітного змісту, нерідко робилися виписки і компіляції з різних друкованих і рукописних джерел відповідно до смаків і творчих зацікавлень автора⁸. Отож набули поширення збірники, до складу яких могли включатися як рукописні тексти, так і стародруковані твори або їхні уривки.

Переписування друкованих книг внесло якісні зміни в розвиток рукописної книжної форми та структури: заголовок рукопису став подаватися на початку тексту, завдяки чому було сформоване книгознавче поняття заголовка; ввівся титул, який заповнювався за зразком стародруку, тобто репрезентував вихідні дані (назву рукопису, його час та походження, автора, писця та ін.); відповідно оформилися передмова та післямова, поле тексту; рукописи стали оздоблюватися в стародрукованому стилі або вже готовими стародрукованими титулами, заставками, ініціалами, малюнками, які часто розфарбовувалися.

Жанрова специфіка української рукописної книги, яка пов'язана зі стародрукованою, та техніка переписування друкованих книг (копіювання, наближене до оригіналу, зі збереженням, наприклад, структури текстового поля, пагінації, елементів художнього оформлення та ін.) мають обов'язково враховуватися при описуванні кодексів. Необхідним є не тільки уточнення або встановлення самого факту переписування зі стародруку за кодикологічними та іншими даними, але й самого друкованого протографа. Ось чому схема

опису рукопису та структура БД для таких кодексів має бути розширена додатковими рубриками та полями, до яких має вноситися необхідна археографічна та кодикологічна інформація щодо друкованого протографа. Для того, щоб основні дані описів, пов'язані зі стародрукованою книгою, були представлені в БД «Кодекс», пропонуємо розширити її структуру новими базовими полями *Протограф* та *Стародрук*, які є нововведеннями для БД такого рівня. Наявність цих полів не передбачена в існуючих слов'янських міжнародних та українських стандартах опису, оскільки вони, переважно, розроблені для документальних джерел (правила архівного описування (ПАО), міжнародний стандарт опису архівних документів ISAD(G) (переклад 2-го доопрацьованого видання 2001 р., здійснений Г. Папакінім), Правила описування архівних документів (ДСТУ 433:2004).

Поле *Протограф* має містити метадані щодо протографа рукопису й заповнюватиметься залежно від виду протографа: рукописний протограф, друкований протограф. Метадані (з якого протографа, рукописного чи друкованого, списаний досліджуваний рукопис) мають подаватися за наявними в рукописі кодикологічними даними або за отриманими або відомими в науці археографічними або бібліографічними даними. Відповідно до цього, рукописи можуть бути умовно розподілені на: I. Рукописні книги, в яких є кодикологічний запис про їхнє списування зі стародруків; II. Рукописні книги, списані зі стародруків, які не мають про це кодикологічного запису; III. Рукописні книги, списані зі стародруків, які не мали рукописного протографа (прикладом останньої групи кодексів може бути Синопис Інокентія Гізеля). При такому розподілі необхідно використовувати каталоги кириличних стародруків, укладені, зокрема, С. Петровим⁹, Я. Запаском і Я. Ісаєвичем¹⁰.

У полі *Стародрук* подаватиметься археографічна та бібліографічна інформація про стародруковану книгу, твір або друкований уривок, що знаходиться у складі рукописного кодексу (збірника чи конволюта).

Нові поля розширюватимуться підполями, в яких коротко подаватиметься основна інформація (назва книги (або твору), час та місце створення, кількість аркушів чи сторінок, писець чи друкар, опис (з гіперпосиланням на електронну версію видання), книгосховище, шифр та примітка (вказується, на основі яких даних подається інформація до нових полів). Уведення нових полів сприятиме розширенню кодикологічної інформації про історію рукопису.

Подаємо зразки заповнення нових полів для різних типів рукописів:

Поле ПРОТОГРАФ:

I. Вінець віри Симеона Полоцького. 90-ті рр. XVII ст. IP, ф. 301, № 840 Л.

Рукописний протограф

Назва Вінець віри.

Автор Симеон Полоцький.

Дата написання 1670 р., закінчено 9 червня.

Локалізація Москва.

Писець Симеон Полоцький.
Книгосховище і шифр зберігання Державний історичний музей (Росія), ВРСК, ф. 80370 (Синод. собр.).
Мова Церковнослов'янська руської редакції.
Формат 2°.
Кількість аркушів та стан збереженості 405 арк.
Матеріал письма Папір.
Письмо Півустав, скоропис.
Опис Описание рукописей Московской Синодальной библиотеки / А.В. Горский, К.И. Невоструев. — Отдел 2. Писания Святых Отцев. Ч. 3. Разныя богословския сочинения (Прибавления). — М., 1862. — С. 220–229.
Примітка У складі з Катехізисом Симеона Полоцького, доданим у березні 1671 р.

II. Граматика Мелетія Смотрицького. 90-ті рр. XVII ст. IP, ф. 301, № 483 П.

Друкований протограф

Назва Грамматика славянская.
Автор [Смотрицький Мелетій].
Локалізація Москва.
Друкарня [Синодальна].
Рік видання 1648 р.
Мова Церковнослов'янська української редакції.
Формат 4°.
Кількість аркушів та стан збереженості 388 арк.
Опис Петров С.О. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / сост.: С.О. Петров, Я.Д. Бирюк. Т.П. Золотарь. — К.: Изд. АН УССР, 1958. — С. 60–61, № 181. + гіперпосилання
Характерні особливості, порівняно з іншими виданнями Значні відмінності від 1-го видання 1619 р. «Грамматіки славенския правильное синтагма» (Єв'ю): титульний аркуш не надруковано, починається з передмови, зі слів «Что есть Грамматика...»; вихідні дані подані в післямові, авторство М. Смотрицького не вказано; видання скорочене, має 378 с. (в 1-му виданні — 502 с.); додано декілька нових статей («Максима Грека ответ к вопросившему», «Сословие имен по аз, веди святых, сущих в святцах с толкованием словенска языка»).

Примітка --

Поле СТАРОДРУК:

Збірник житій святих. Конволют (стародрук: Житіє св. Київського князя Володимира, не пізніше 1670 р. арк. 348–359). 1671 р. IP, ф. 301, № 416 Л.

Назва Житіє князя київського Володимира.

Автор ---

Локалізація Київ

Друкарня Києво-Печерської Лаври.

Рік видання [не пізніше 1670 р.].

Мова українська.

Формат 4°.

Кількість аркушів та стан збереженості 12 с. (арк. 348–359 зв.). Перший друкований аркуш був втрачений, його текст був відновлений скорописом при укладанні конволюта; всі аркуші зі слідами замокання.

Опис Запаско Я.П. Каталог стародруків, виданих в Україні / Я.П. Запаско, Я.Д. Ісаєвич. — Львів: Вища школа, 1981. — Кн. 1: 1574–1700. — С. 83, № 469. — (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва) + гіперпосилання.

Отже, при створенні електронного ресурсу української кириличної рукописної книги на основі БД «Кодекс» має враховуватися її специфіка, характерна для книжності XVII ст. У цей період в українській книжній культурі поширеною була практика рукописного копіювання або компілятивного використання друкованих книг, що має обов'язково відзначатися при описуванні рукописів і введенні даних описів до електронного ресурсу української кириличної рукописної книги XVII ст. Для бази даних запропоновані нові поля *Протограф* та *Стародрук*, які є нововведенням для баз даних такого рівня, а розроблена методика їхнього заповнення може бути застосована й для БД слов'янських рукописних книг. Розроблені нові поля сприятимуть розширенню ресурсу БД та поглибленому дослідженню української рукописної книги, пов'язаної зі стародрукованою книжною традицією.

1. *Іванова О.А.* База даних рукописних кирилических книг «Кодекс» в Інституті рукописей Национальної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / О.А. Іванова // Бібліотеки національних академій наук: проблеми функціонування, тенденції розвитку. — К., 2007. — Вип. 5. — С. 204–216; *ІІ ж.* База даних «Кодекс» рукописної книги XVI ст. / О.А. Іванова // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — К., 2001. — Вип. 6. — С. 289–294; *ІІ ж.* Використання баз даних у кодикологічних дослідженнях рукописних книг на прикладі бази даних «Кодекс» / О.А. Іванова // Вісник Львівського університету. Серія «Книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології». — Львів, 2007. — Вип. 2. — С. 106–115; *ІІ ж.* Формування інформаційного ресурсу рукописних книг у базах даних: кодикологічний аспект / О.А. Іванова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. — Число 21: Електронні інформаційні ресурси. — К.: Інститут історії України, 2013. — С. 131–139.

2. *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги / Л.А. Дубровіна. — К.: Ін-т укр. археографії, 1992. — 262 с.; *ІІ ж.* Кодикографія української та східно-

слов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.А. — К. : Ін-т укр. археографії, 1992. — 153 с.; *ІІ ж.* Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и создание базы данных «Кодекс» / Л.А. Дубровина, О.А. Иванова // *Архівознавство, археографія, джерелознавство.* — 2002. — Вип. 5. — С. 45–55.

3. *Добрянская Т.А.* Создание электронной базы данных кириллических рукописных кодексов XVII в. в Институте рукописи НБУВ в системе «Ирбис64»: начальный этап / Т.А. Добрянська, Л.А. Гнатенко // *Материалы Международного конгресса «Библиотека как феномен культуры».* Минск, 23–24 октября 2013 г. — С. 105–109; *Добрянська Т.А.* Створення та перспективи розвитку електронної бази даних українських кирилических рукописних кодексів XVII ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / Т.А. Добрянська // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.* — К., 2014. — Вип. 40. — С. 305–316.

4. *ІІ ж.* Кодиколого-палеографічне вивчення й описування української кирилическої книги XVII ст. фондів Інституту рукопису НБУВ / Т.А. Добрянська // *Рукописна та книжкова спадщина України* — К., 2014. — Вип. 18. — С. 340–354.

5. *Поздеева И.В.* Москва — центр раннего русского книгопечатания: Московский печатный двор первой половины XVII в. // *Культура средневековой Москвы: XVII век.* — М., — 1999. — С. 278–291.

6. *Ясиновський Ю.* Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть : Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження / Юрій Ясиновський / Ред.: Я. Ісаєвич, О. Цалай-Якименко. — Львів: Місіонер, 1996. — 623 с. — (Серія. Історія української музики).

7. *Запаско Я.П.* Українська рукописна книга. — Львів : Світ, 1995. — С. 91. — (Сер. «Пам'ятки книжкового мистецтва»).

8. *Апанович Е.* Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела // *Проблемы рукописной и печатной книги.* — М., 1976. — С. 159.

9. *Петров С.О.* Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / Сост.: С.О. Петров, Я.Д. Бирюк. Т.П. Золотарь. — К.: Изд. А, 1958. — 264 с.

10. *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1: 1574–1700 / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. — Львів: Вища школа, 1981. — 135 с.